

Geleund over de onderdeur. Doorkijkjes in het Utrechtse buurtleven van de vroege Middeleeuwen tot in de zeventiende eeuw'

LLEWELLYN BOGAERS

Inleiding

Op 10 februari 1551 drong het rumoer van een vechtpartij door tot de burens van de Utrechtse Zilverstraat-hoek Springweg. Het was vastenavond en zij dronken gezamenlijk een vaatje bier. Opgeschrokken door het lawaai namen enkele buurlieden poolshoogte. Zij zagen hoe vier mannen hun degen hadden getrokken tegen twee buurtgenoten. De kreet 'moord, moord' ging door de straat. Hierop paktten de burens wat er aan wapens voorhanden was, stok, hellebaard of knevelstaf, en gingen de straat op. Het kwam tot een treffen, waarbij bloed vloeyde. Onder leiding van een oudere buurtbewoner gaven de burens nog diezelfde dag de vechtpartij aan bij de rechterlijke instanties².

Doelstelling

Dit verhaal getuigt van solidariteit onder burens, de bereidheid om naar de wapens te grijpen als één hunner in gevaar leek. Die betrokkenheid is niet zo vreemd in een samenleving waar de buurt, geografisch beperkt in omvang, een gemeenschap vormde die plichten, rechten en rituelen kende. Dit artikel belicht het Utrechtse buurtwezen vanuit verschillende invalshoeken. Het historiografische en theoretische overzicht wordt gevolgd door een beknopte schets van de middeleeuwse situatie, waarin sociale aspecten van het buurtleven centraal staan. Op grond hiervan wordt een voorlopige conclusie geformuleerd die als opmaat geldt voor het *pièce de résistance*: de gang van zaken in de welvarende Utrechtse buurt 'Onder de Snippevlucht'. Aan de hand van de reglementen, jaarrekeningen en ledenlijsten die uit de zeventiende eeuw bewaard zijn gebleven, is een minutieuze reconstructie van het buurtwezen aldaar gemaakt. Van bewoners is vastgesteld waar zij woonden, met wie zij trouwden, wat hun familie-achtergrond was, hun beroep, sociale status, vermogen en gezindte. Deze reconstructie geeft belangwekkende informatie over de politieke, sociale en religieuze verhoudingen in Utrecht nadat de stad zich bij de Opstand had aangesloten (1576) en tot de reformatie was overgegaan, wat tot een verbod op de openbare uitoefening van de katholieke eredienst had geleid (1580).

1 Onderzoek naar buurtleven is sprokkelwerk. Marten Jan Bok, Martin de Bruijn, wijlen dr. Murk van der Bijl, Ronald Rommes, Cees van Schaik, Bini van der Wal en W. A. Wijburg stelden mij gul allerlei gegevens ter beschikking. Voor hun visie op een eerdere versie van dit artikel dank ik Marten Jan Bok, Martin de Bruijn, Ronald Rommes, Wim Rongen en Kaj van Vliet van harte. Dit artikel werd mede gefinancierd door de Stichting voor historisch onderzoek (SHO), die wordt gesubsidieerd door de Nederlandse organisatie voor wetenschappelijk onderzoek (NWO).

2 Rijksarchief Utrecht, Hof van Utrecht, inv. 39-1, 104, proces-verbaal met betrekking tot de Zilverstraat.

Historiografisch overzicht

Prosopografie is een nieuw element in de geschiedschrijving van het buurtwezen. In de laatste decennia heeft het buurtonderzoek zich enorm ontwikkeld, de dynamiek van het buurtleven staat volop in de belangstelling. Van oudsher kent buurtonderzoek zowel een institutioneel als volkskundig aspect³. Inventariserend onderzoek is nog steeds gebruikelijk⁴, maar een conceptuele benadering en een actuele vraagstelling vormen steeds vaker het uitgangspunt. Men vraagt zich af hoe het met de saamhorigheid in de buurt gesteld was en of de anonimiteit in de loop der eeuwen is toegenomen⁵, en hoe de communicatie tussen het stadsbestuur en de stedelijke bevolking verliep⁶. Om de interactie te ontcijferen wordt — vooral voor onderwerpen uit de vroeg-moderne tijd — gebruik gemaakt van inzichten en modellen uit de sociologie en culturele antropologie. Operationele begrippen als disciplineren, beschavings-offensief, tegencultuur, eer en oneer, conflictbeslechting, toeëigening van culturen en het investeren van sociaal kapitaal zijn in zwang⁷. Het merendeel van deze termen veronderstelt een conflictsituatie. Vanaf het laatste kwart van de zestiende eeuw is dit gezichtspunt niet helemaal onterecht — het is de tijd van de Opstand en de reformatie — en toch is voorzichtigheid geboden: van de begrippen gaat een dwingende werking uit, zij suggereren een bewuste strategie.

Onderzoek wijst uit dat zich aan het einde van de zestiende eeuw een aantal ingrijpende wijzigingen in het buurtwezen heeft voorgedaan. In een aantal steden, waaronder Leiden en Gent, is de stedelijke overheid zich na de Opstand nadrukkelijk met de buurt gaan bemoeien. Beide steden, maar zeker Gent, kenden van oudsher een bloeiende buurttraditie. In Leiden kwam het in 1593 van stadswege tot een reorganisatie, waarbij de buurten flink aan autonomie inboetten⁸. De vraag dringt zich op of

3 J. ter Gouw, *De volksvermaken* (Haarlem, 1871) passim, specifiek 530-552; Llewellyn Bogaers, 'Een kwestie van macht? De relatie tussen wetgeving op het openbaar gedrag en de ontwikkeling van de Utrechtse stadssamenleving in de zestiende en zeventiende eeuw', *Volkskundig Bulletin*, XI (oktober 1985) ii, 102-126.

4 A. G. A. van Rappard, 'De 's-Gravenhaagsche buurten', *Mededeelingen van de Vereeniging 1er beoefening der geschiedenis van 's Gravenhage*, I (1863) 83-198; C. W. Wagenaar, 'Over buurten, buurtleven en het buurtschoutambt in Utrecht', *Utrechtsen Jaarboekje*, LVII (1897) 279-313; G. Th. H. C. Pieck, 'Jan van Hout en de Leidse buurten', in: Dick E. H. de Boer, ed., *Leidse facetten* (Zwolle, 1982) 35-51; Johan Decavele, 'De gebuurten tot omstreeks 1800', in: Johan Decavele, ed., *Gebuurten en dekenijen te Gent, 14de-20ste eeuw* (Gent, 1992) 9-52.

5 Catharina Lis, Hugo Soly, 'Neighbourhood social change in West-European cities sixteenth to nineteenth centuries', *International review of social history*, XXXVIII (1993) i, 1-30; Herman Roodenburg, 'Naar een etnografie van de vroegmoderne stad: de 'gebuurten' in Leiden en Den Haag', in: Peter te Boekhorst, Peter Burke, Willem Frijhoff, ed., *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850, een historisch-antropologisch perspectief (Meppe)*, Amsterdam/Heerlen, 1992) 219-243.

6 H. Deceulaer, 'Stadsbestuur en buurtbewoners in Gent. Interactie, participatie, en publieke opinie, 1658-1668', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CX (1995) 19-26.

7 Herman Pleij, 'Van keikoppen en droge jonkers. Spotgezelschappen, wijkverenigingen en het jongerengericht in de literatuur en het culturele leven van de late Middeleeuwen', *Volkskundig Bulletin*, XV (oktober 1989) iii, 297-315; Roodenburg, 'Naar een etnografie'; Lis, Soly, 'Neighbourhood'; Marc Jacobs, 'Sociaal kapitaal van burens. Rechten, plichten en conflicten in Gentse gebuurten (zeventiende-achttiende eeuw)', *Volkskundig Bulletin*, XXII (oktober 1996) ii, 149-176.

8 Pieck, 'Jan van Hout', 41-50.

politieke en religieuze spanningen hieraan debet waren. In Gent iegde het armlastige stadsbestuur de buurten na 1584 steeds meer taken op⁹; de buurtdeken nam in aanzien en macht toe, doch de buurtbewoners waren niet onverdeeld gelukkig met de nieuwe gang van zaken. In de analyse van de spanningen die de overheidsbemoeienis in de buurt veroorzaakte, wordt soms te weinig op de breuk met de middeleeuwse traditie gewezen; het buurtwezen wordt vooral in de eigentijdse context belicht¹⁰. Het gebruik van concepten van buitenaf geeft nog meer vertekening: incidenten worden overbelicht, de dagelijkse gang van zaken komt onvoldoende uit de verf 11. Wanneer van tradities binnen het buurtwezen wordt afgeweken, en de buurt terrein van manipulatie wordt, dan moet heel precies worden vastgesteld wie de actoren zijn, wat zij beogen, en welke reactie zij oproepen, bij wie en waarom. Het artikel van Deceulaer geeft een goed overzicht van de factoren die in de analyse betrokken dienen te worden. Het is fijnmazig onderzoek, waarbij alle vooronderstellingen op hun feitelijke waarde getoetst worden. Zijn conclusies geven een genuanceerd beeld van de interactie tussen buurtbewoners en stadsbestuur.

Naar mijn mening kan het buurtleven van de vroeg-moderne tijd niet zonder de middeleeuwse traditie begrepen worden, ook al hebben zich sindsdien ingrijpende verschuivingen in de sociaal-politieke en culturele verhoudingen voorgedaan. Uit de eigen — complexe — geschiedenis dienen de operationele begrippen te worden afgeleid. In dit artikel staat mij een integrale benadering van buurtgegevens voor ogen: het materiaal wordt binnen de eigen context vanuit zoveel mogelijk gezichtshoeken bekeken; waar mogelijk worden dwarsverbanden gelegd. Dit levert verrassende doorzichten op.

Oorsprong

In de benaming van de Buurkerk hebben de geburen te Utrecht een onuitwisbaar spoor nagelaten. Deze oudste parochiekerk van Utrecht ligt in het hartje van de stad en stamt mogelijk al uit de tiende eeuw. In het Latijn heet de Buurkerk 'ecclesia civilis', de kerk der burgers. Keulse bronnen hebben onlangs prijsgegeven dat buuren burgerschap inderdaad eikaars equivalent waren¹². Het ligt voor de hand dat dit in Utrecht ook zo was: de geschiedenis van beide steden vertoont grote overeenkom-

9 Decavele, 'De gebuurten', 25.

10 Jacobs, 'Sociaal kapitaal', maakt onvoldoende duidelijk dat het ongenoegen van zeventiende- en achttiende-eeuwse Gentse buurtbewoners ook uit een breuk met de middeleeuwse traditie voortkwam.

11 Het concept van de omgekeerde wereld waar Peter Burke en Herman Pleij c. s. naar verwijzen, kan ik in het laat-middeleeuwse Utrecht niet terugvinden. Hier zijn nauwelijks sporen van een tegencultuur te vinden, laat staan dat zij van invloed zijn geweest op de dagelijkse gang van zaken. Verwijzingen naar charivari en spotrijken ontbreken nagenoeg, wat niet wil zeggen dat er geen jongerenverenigingen waren en er op feesten en partijen niet met één en ander de draak gestoken werd. Marginaliteit is geen goede ingang om de late Middeleeuwen te begrijpen, burger- of inwonerschap was een veel te belangrijk bestanddeel van de middeleeuwse identiteit: er was zorg voor de gemeenschap waar men deel van uitmaakte. De gemeenschapszin loopt als een rode draad door mijn binnenkort te verschijnen dissertatie die het laat-middeleeuwse geloofsleven tot onderwerp heeft.

12 Gerd Müller, Hugo Stehkämper, 'Ueber das Kölner Bürgerrecht', in: *Kölner Neubürger, 1356-1798* (Keulen, 1975) I, xi-xvii.

sten: Utrecht maakte deel uit van het aartsbisdom Keulen; tussen beide steden bestonden intensieve religieuze en economische contacten¹³. Al vroeg heeft de strijd tegen de machtige kerkelijke grondheren de burenen, de Utrechtse leken-grondbezitters en -bewoners, geactiveerd om zich krachtig te organiseren¹⁴. Reeds in 1122 — toen het *recht, gewoonterecht en privilege* van de stad bevestigd werden — bleken voor-aanstaande Utrechters een volwaardige gesprekspartner van keizer Hendrik V. In het Utrechtse grondgebied waren toen — buiten de immuniteiten of rechtsgebieden van de vijf kapittels en de St. Paulusabdij — minstens vijf woonkernen te onderscheiden, die globaal de parochies van de Buur-, Jacobi- en Nicolaikerk omvatten, Oudwijk en wellicht ook Springwijk. In 1122 omringde de stadswal al deze entiteiten. In een proces van eeuwen smolten deze bestuurlijke eenheden tot één geheel samen en ontwikkelden de oorspronkelijk onvrije lekenbewoners zich tot gelijkberechtigde burgers, die zelf voor bestuur, wetgeving, rechtspraak en verdediging zorg droegen. De politieke invloed die de gilden van 1304 tot 1528 genoten, is hiervan het meest overtuigende bewijs; de burgerwacht was tot 1528 een doeltreffend instrument om de stedelijke autonomie te garanderen. De politieke en militaire invloed der burgers vormde de grondslag voor de Utrechtse identiteit en is in het algemeen een sleutel om de gang van zaken in Utrecht te begrijpen¹⁵; ook de hechte buurttraditie dient in deze context te worden gezien.

Sporen van laat-middeleeuws nabuurschap

De archieven geven niet veel systematische informatie over het buurtleven in de Middeleeuwen. Langdurig onderzoek is vereist om tot een enigszins samenhangend beeld te komen, maar geduld loont de moeite. Door tal van bronnen — met name verordeningen en straf- en civiele rechtspraak — te combineren tekent zich een beeld af van het dagelijks leven.

Het oudst bekende buurtreglement dateert uit 1391¹⁶. Het is een overeenkomst tussen de ambachtsheer van het recent ontstane buitengerecht¹⁷ Lauwerecht en de 'gemeene burenen' met betrekking tot de wederzijdse rechten en plichten¹⁸. Doel van het verdrag was 'om ons selven te meerren ende mit malckanderen in meerre rusten ende vrentschap te blieven'. Op de eerste plaats worden dan ook de boetes bij vecht-

13 Kaj van Vliet, 'Markt in middeleeuws Utrecht' (Onuitgegeven doctoraalscriptie middeleeuwse geschiedenis; Utrecht, 1991) *passim*.

14 In deze context heeft het begrip buur niet alleen een territoriale, maar vooral een juridische en vermogensrechtelijke connotatie, zie M. W. J. de Bruijn, *Husinghe ende hofstede. Een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de middeleeuwen* (Utrecht, 1994) *passim*.

15 Mijn bijdragen aan de *Geschiedenis van de provincie Utrecht* (Utrecht, 1997) zijn vanuit het identiteitsperspectief geschreven.

16 P. W. A. Immink, 'De stadsvrijheid van Utrecht', in: *Opstellen aangeboden aan prof. jhr. dr. D. G. Rengers Hora Siccama 1906-1942* (Utrecht, 1942) bijlage IV, 432-433.

17 De Bruijn, *Husinghe*, 208, definieert een buitengerecht als een rechtbank die in een deel van de stadsvrijheid van Utrecht de lage rechtspraak uitoefende.

18 Lauwerecht lag buiten de stadspoort in de stadsvrijheid van Utrecht. Over dit gerecht: Immink, 'De stadsvrijheid', 343-348.

partijen genoemd. Tal van procedures staan er beschreven, zoals het winnen van buurschap, de overdracht van huis of erf, buurspraak en besluitvorming, de verplichting eikaars begrafenis bij te wonen, onderhoud en schoonhouden van de straat, en inkomsten en beheer van de buurpot. Het verdrag streefde naar duidelijke en redelijke afspraken: wanneer de burenen niet tot een besluit kunnen komen, zal men een rondvraag houden 'ende waer die meeste parthie by bleven, dat soude die mynste perthye volgen'. De inhoud vertoont veel overeenkomsten met (iets) latere reglementen uit het Utrechtse stadsgebied¹⁹ en met vroegere reglementen die van elders bekend zijn, met name uit het oosten van het land²⁰.

Uit andere bronnen is nog bekend dat in de Utrechtse buurten de burenen persoonlijk verantwoordelijk waren voor de openbare werken en de openbare veiligheid en voor de brandpreventie en -bestrijding. Ook vormden zij de dragende kracht achter de organisatie van openbare — al dan niet christelijke — feesten²¹. Een enkele keer speelden wijken een rol in de verdediging van de stad²² en werden zij ingeschakeld bij de inning van een verplichte lening²³.

Solidariteit

In de late Middeleeuwen was de buurt zelf in hoge mate verantwoordelijk voor het eigen wel en wee. Solidariteit en lotsverbondenheid waren derhalve essentieel; zij vormen wellicht een betere ingang om het buurtleven in het *ancien régime* te onderzoeken dan strategie en conflict. In de inleiding gaf ik al een staaltje van de solidariteit die onder buurtbewoners te vinden is. Burenen grepen wel vaker in als ruzies uit de hand dreigden te lopen, zelfs wanneer die privé, binnenshuis gebeurden²⁴. Burenhulp was gewoon: ten behoeve van arme buurtbewoners ging men wekelijks rond met de armenbus. Op deze manier werd de naastenliefde wel heel concreet in praktijk gebracht, en daar zijn nog wel meer staaltjes van te geven. Een schepenakte uit IJsselstein laat een tot nu toe onbekend aspect van het buurtcontact zien²⁵: een zieke vrouw had haar buurvrouw gevraagd te komen. Waarschijnlijk bestond er tussen beiden een conflict, want de buurvrouw ging naar de schepenen en vroeg hen haar te vergezellen. Aan de zieke vrouw en haar zoon vroegen zij wat zij van de buurvrouw verlangden, waarop de zoon antwoordde 'dat zy begeerden van haer gesegent te worden, sulcx andere bueren gedaen hadden'. De buurvrouw voldeed welwillend aan dit verzoek.

19 Onder meer uit 1440 met betrekking tot de Bemuurde Weerd (Immink, 'De stadsvrijheid', bijlage III), 1597 met betrekking tot de Snippevlucht (Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, Stadsarchief II, 121, vroedschapsresoluties, f. 158v, 14 maart 1597), 1614 met betrekking tot de Lichte en Donkere Gaard (GAU, Suppl. SA I-III 150), 1630 met betrekking tot de Snippevlucht (GAU, Suppl. SA I-III 149), ca. 1650 met betrekking tot de buurt rond het door Abraham Dole gestichte klooster aan de Hamburgerstraat (GAU, Suppl. SA I-III 165).

20 Immink, 'De stadsvrijheid', 346.

21 Bogaers, 'Een kwestie', 111-114.

22 GAU, SA I 16, Buurspraakboek (BSB), 1492, f. 43v-46v. Gewoonlijk was de stadsverdediging voorbehouden aan de gilden.

23 Dit was in 1493 het geval (GAU, SA I 623, Register van geldlening).

24 RAU, Hof van Utrecht (HvU), inv. 39-1, 99-3 criminele sententiën, 13 nov. 1565.

25 RAU, HvU, inv. 39-3, 652-69 (IJsselstein), onder N, dd. 25 juli 1597 (o. s.).

Op haar vraag of zij nog meer kon doen, werd ontkennend geantwoord: 'ghy hebt nyet meer gedaen als andere buyren, wy begeern nyet meer'. Verzoend met haar naasten — de zegen houdt wederzijdse vergeving in — kon de vrouw sterven of beter worden. De betrokkenheid aan het sterfbed zet zich voort in het begrafenisritueel²⁶.

Buurtbewoners schroomden niet hun solidariteit tot voor de rechtbank uit te dragen. Met name kwamen zij op voor ongehuwde moeders en hun kinderen. Zo maakten zij kenbaar wie de vader van moederloze kinderen was²⁷ en sleepten zij een man voor de rechtbank die weigerde bij te dragen aan het levensonderhoud van zijn onwettige dochter²⁸. In 1623 kreeg de weduwe Maria Christiaens de volledige steun van haar burens toen zij de rechtbank verzocht haar man toch eervol te mogen laten begraven, ondanks het feit dat hij mogelijk zelfmoord had gepleegd²⁹. Telkens weer nam de rechtbank de verklaringen van buurtgenoten serieus, al wil dit niet zeggen dat elke interventie gehonoreerd werd. De handhaving van de onderlinge harmonie ging het stadsbestuur ter harte. Toen Mariken de beschuldiging dat Gerrit een kandelaar gestolen had niet kon waarmaken, moest zij niet alleen de stedelijke raad en Gerrit om vergeving vragen, ook moest zij 'in hoer buerte' vertellen 'dat zy qualick hieraen geseyt heeft'³⁰.

Conflicten

Van conflicten binnen de buurt is maar weinig doorgedrongen tot de criminele rechtspraak. Slechts een enkele keer deden de burens een beroep op de rechtbank om hun problemen op te lossen. In 1548 hadden de burens van Jannichen Camerlinx en Lysbet de weduwe van Gysbert Gerbrantsz. genoeg van hun 'onbehoirlick regiment'. Zij dienden een klacht in bij de schepenenbank, die bepaalde dat beide partijen elkaar niet in woord of daad mochten misdoen en dat de twee vrouwen hun leven moesten beteren³¹. In 1626 kwamen burens uit het Catharijnesteegje bij Vredenburg in het geweer tegen een buurvrouw die al jaren agressief was. De druppel die de emmer deed overlopen, was niet alleen het feit dat zij een buurvrouw voor 'schele en hoer' had uitge-

26 De centrale stelling die Luuc Kooijmans in zijn uiterst lezenswaardig boek *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam, 1997) poneert, namelijk dat de instrumentele betekenis van de vriendschapsrelatie in het ancien régime van groter belang was dan de emotionele waarde, kan ik niet onderschrijven. Hij creëert een tweedeling, waar eenheid was, een tegenstelling tussen polen die juist evenwicht mogelijk maakten. In feite formuleert hij een hedendaags dilemma. De betekenis die vriendschap destijds had, is een spiegel voor de moderne mens: vriendschap was een argument in het maken van keuzes. Die zedelijk dwingende en dragende kracht van vriendschap wordt in de huidige samenleving minder ervaren, daar de Sociale Dienst, de verzekeringsbank en het pensioenfonds het — anonieme — sociale vangnet vormen.

27 GAU, SA I 657, criminele informatie, dd. 28 sept. 1558, dossier 57, nr. 4; GAU, SA I 13, Raads Dagelijks Boek (RDB), f. 159v, 16aug. 1580.

28 GAU, SA I 13, RDB, 10 juli 1545, f. 165r-v.

29 GAU, SA II2244, criminele stukken, dossier 13, 16 mei 1623. Voor het levensverhaal van deze vrouw, zie L. C. J. J. Bogaers, 'MariaChristiaens, een vrouw uit duizenden', in: *Utrechtse biografieën*, IV (Utrecht, 1997).

30 GAU, SA I 13, RDB, 31 jan. 1491, f. 99v.

31 GAU, SA I 13, RDB, dd. 7 sept. 1548, f. 81r-v.

scholden, maar haar ook nog had aangevallen en haar rok opengescheurd. De schepenbank oordeelde dat de vrouw de buurt zo spoedig mogelijk moest verlaten³².

Ook in processen-verbaal komen buurtconflicten zelden ter sprake. Bij uitzondering liep een conflict tussen buren uit de hand, zoals die keer toen de schoenmaker Dirck Verhaer zijn buurman een lening terugvroeg. In plaats van het geld werd hem voor de voeten geworpen dat hij 'een schelm en rabauw'³³ was en werd hij met geweld het huis uitgezet. Dat was teveel voor het eergevoel van de schoenmaker. Hij ging naar huis, haalde een mes en daagde de buurman uit tot een openlijk gevecht. De buurman liep een verwonding op, waaraan hij vier weken later is overleden. In het verzoek om gratie betwijfelde de schoenmaker of alleen de verwonding daar debet aan was, misschien speelde de levenswijze van het slachtoffer wel een rol 'als sittende by een boelscap'³⁴. Een slechte reputatie speelde iemand wel vaker parten. Bij het gerechtelijk vooronderzoek tegen een zekere Mary, die in 1571 bij een vechtpartij betrokken was geweest, verklaarde een buurvrouw dat Mary niet alleen een vaste minnaar had, doch ook geregeld Spaanse soldaten ontving³⁵.

Ruzies tussen buren komen soms pas bij diepgaand biografisch onderzoek aan het licht. Nadat Karel V in 1528 de wereldlijke macht van de Utrechtse bisschop had overgenomen leefden onder de stadsbevolking allerlei ressentimenten. Aan de machts-overname was een factiestrijd voorafgegaan die de bevolking verdeeld had. Nog in 1533 weigerde Claes Weyman een drankje aan te nemen van Jan Aertsz. van Buesichem, een buurman van zijn broer Jan Weyman uit de Boterstraat, met de woorden 'ick en drinck nyet met verreders'. Claes was de bisschop trouw gebleven, Jan Aertsz. had tot de opstandige partij gehoord. Toen de schout zich met de zaak ging bemoeien en de woordenwisseling voor de schepenbank bracht, ontkenen beiden de zwaarte van de beschuldiging: het was slechts scherts geweest³⁶. De spanningen waren er wel, maar de overheid had er zich niet mee te bemoeien.

Verreweg de meeste sporen van buurtconflicten treffen wij aan in de civiele rechtspraak, waar buren hun geschillen over huis en erf uitvochten. De conclusie kan dus zijn dat de meeste problemen intern werden opgelost, tenzij er eigendomsverhoudingen in het geding waren. Het is maar de vraag of de buurtrechtspraak er vaak aan te pas kwam. In het buurtboek van de Snippevlucht wordt maar één rechtzaak vermeld³⁷. Onder de competentie van de buurt ressorteerde uiteraard geen criminele of civiele rechtspraak — die was voorbehouden aan de schepenbank van de stad Utrecht —, maar wel interne ruzies en geschillen die niet gewelddadig van aard waren.

32 GAU, SA II 2244, criminele stukken, dossier 24.

33 Over schelden in Nederland, zie de bundel 'Schimpen en schelden. Eer en belediging in Nederland, ca. 1600-ca.1850', *Volkskundig Bulletin*, XVIII (dec. 1992) iii.

34 RAU, HvU, inv. 39-1, 99-3 criminele sententiën, dd. 17 mei 1564, vonnis nr. 117. Een vonnis is overigens niet bekend. 'Boelscap' betekent volgens het *Middelnederlandsch Woordenboek* 'een vooral ongeoorloofde liefdesbetrekking'.

35 GAU, SA I 657, criminele informatiën, dossiemr. 22, dd. 24 januari 1571.

36 GAU, SA I 13, RDB, f. 81v, 23 juni 1531. Zie over de familie Weyman: Llewellyn Bogaers, 'De religieuze gedrevenheid van Dirck Weyman in het licht van de lotgevallen van een Utrechtse glasmakersfamilie in de zestiende eeuw', *Jaarboek Oud-Utrechl* (1993) 67-116.

37 Deze zaak komt in het vervolg ter sprake.

Leven op straat

In de Middeleeuwen was er grote betrokkenheid bij wat er op straat gebeurde³⁸. Ook in de winter zaten de buren voor hun huis of hingen zij over de onderdeur. Menig waardevolle tip kon zo de politie worden toegespeeld. Johan Hermansz. verklaarde hoe hij 'over syn doer leggende' gezien had dat op zondagavond 22 december 1555 een man — die inmiddels als dief herkend was — haastig was komen aanlopen en zijn gestolen waar bij een huis had afgegeven. Mede op grond van zijn getuigenis konden de bewoners van dit huis voor heling worden gearresteerd³⁹. Een vrouw die op vastenavond 1551 in de namiddag voor haar deur zat, waarschuwde een man dat hij achtervolgd werd. Hij draaide zich om en doodde zijn belager⁴⁰.

Rond de Opstand

Ook in Utrecht zijn er aanwijzingen dat het buurtleven vanaf het laatste kwart van de zestiende eeuw aan verandering onderhevig was. Waarschijnlijk namen de buurten met de heropricting van de burgerwacht in 1572 in betekenis toe. In ieder geval zijn er sindsdien buurtreglementen⁴¹ en buurtschoutstaven, de staf die de buurtschout droeg als teken van zijn waardigheid, bewaard gebleven⁴². De burgerwacht was territoriaal georganiseerd waarbij de stad in acht kwartieren was ingedeeld. Het optreden van de burgerwacht bewerkstelligde dat Utrecht zich bij de Opstand aansloot en tot de reformatie overging. De burgerhoplieden speelden een rol bij de inning van belastingen⁴³ en bij de volkstelling van 1623⁴⁴. Ook adviseerden zij het stadsbestuur over de toelating van katholieken tot het burgerschap⁴⁵.

Ten aanzien van het interne functioneren van de buurten was het stadsbestuur ook na 1580 behoorlijk terughoudend. Sommige buurten — zoals de Snippevlucht — behielden het recht zelf hun bestuur te kiezen, bij andere buurten koos de magistraat uit een voordracht⁴⁶. Speelde vrees voor samenscholing en oproer hierin een rol? Zorgde de religieuze diversiteit voor conflictstof binnen de buurt? 'Paepsche stoutigheden'

38 Op grond van institutionele continuïteit en politieke en religieuze verhoudingen ben ik van mening dat de geschiedenis der Nederlanden aan coherentie wint, wanneer wij de Middeleeuwen tot aan de Opstand laten voortduren. Ik ben mij bewust dat ik met deze visie afwijk van de gebruikelijke periodisering die de Middeleeuwen in 1500 of nog vroeger laat eindigen.

39 GAU, SA I 657, criminele informatiën, dossier 2, dd. 30 dec. 1556 [lees: 1555].

40 RAU, HvU, inv. 39-1, 104 proces-verbaal met betrekking tot de Zilverstraat, getuigeverklaring van Lysbeth Aelbert Lambertsz. die mesmaker huysfrouwe op 11 februari 1551.

41 Zie boven noot 19.

42 Centraal Museum Utrecht. *Catalogus van het historisch museum der stad* (Utrecht, 1928) nrs. 1666-1674.

43 Bijvoorbeeld GAU, SA I 13, RDB, 30 sept. en 2 okt. 1577; GAU, SA II 121, vroedschapsresoluties, 22 januari 1578, 9 mei 1580. Nog een kleine eeuw later werden buurtschouten ingeschakeld bij de inning van belastinggelden, zie GAU, VV01 stedelijke publikatiën, doos 1793-1794, en GAU, collectie Booth 359, 43 (1672-1673) dd. 19 jan., 30 jan. en 27 febr. 1673.

44 GAU, SA II 2064, resolutiën schutterij, onder meer 3 november en 2 december 1623.

45 GAU, SA II 121, vroedschapsresoluties, 18 april 1724, 8 februari 1740 en 6 maart 1752.

46 Dit gold onder meer voor de buurt rond Abraham Dole [de tegenwoordige Lutherse kerk aan de Hamburgerstraat], waar veel doopsgezinden woonden, en voor de buurt aan de westzijde van de Oudegracht tussen de Reguliers- en Smebrug (GAU, Suppl. SA I-III 165, buurtboek Abraham d'Oly, art. I, en 166, buurtboek Oudegracht westzijde).

en andere vormen van openbaar ritueel werden verboden⁴⁷. Net als in Gent werden de buurtschouten soms ingeschakeld bij zaken van algemeen belang. In 1614 moesten zij de (behoefte) vreemdelingen in hun buurt registreren⁴⁸. Uit de zestiende eeuw is mij geen voorbeeld bekend, waarin het stadsbestuur de medewerking van de buurt inriep voor het handhaven van de openbare orde. Deze taak was voorbehouden aan de schout met zijn dienaren en aan de dag- en nachtwacht. Dit wil niet zeggen dat de buurt niet optrad bij ongeregelde zaken. De bewoners van de Zilverstraat grepen in toen de veiligheid op straat in het geding was en gaven de vechtpartij aan bij de rechterlijke instanties.

Een voorlopige conclusie

Uit het voorafgaande blijkt dat de betekenis van het Utrechtse buurtleven in de Middeleeuwen geenszins eenduidig is, territoriaal noch inhoudelijk. De stad Utrecht kende tot ver in de Middeleeuwen meerdere indelingen, die alle naast elkaar en door elkaar heen bestonden. Te onderscheiden zijn de immuniteiten, de parochies, de verschillende rechtsgebieden, de militaire indeling, het Boven- en Benedeneind, en de verschillende wijken en buurten. Ook de term 'buur' had meerdere gelaagdheden. Aanvankelijk kende buurschap zowel een territoriale als vermogensrechtelijke en juridische component die zich uiteindelijk in politieke termen liet vertalen⁴⁹. Men kan derhalve concluderen dat in laat-middeleeuws Utrecht de term buur(t) een vloeiend begrip was, waarvan de concrete betekenis alleen in de specifieke context kan worden vastgesteld⁵⁰. Enerzijds hebben de grote woonkernen zich tot één stadsgemeenschap aangesloten (die een onderscheid maakte tussen burgers, inwoners en vreemdelingen), anderzijds hebben zich uit deze kernen steeds kleinere eenheden afgesplitst. Slechts uit een handvol gegevens wordt een buurtleven op micro-niveau zichtbaar. Nauwgezette studie maakt duidelijk dat de dynamiek in een buurt misschien wel het meest bepaald werd door een samengaan van formele en informele contacten⁵¹. Zowel ongeschreven als nauw omschreven regels hadden invloed op de gang van zaken, doch lieten ruimte voor persoonlijke invulling en voor initiatieven van onderaf⁵². Voor begrip van de dynamiek van het buurtwezen in het *ancien régime* is het overigens van cruciaal belang te zien dat de taken waarvoor de burens zich gesteld zagen, voor een

47 Bogaers, 'Een kwestie'.

48 Onder meer GAU, SA II 121, vroedschapsresoluties, 4 april 1614, f. 21 v-22. Roodenburg en Deceulaer signaleren een soortgelijke ontwikkeling in respectievelijk de Hollandse steden en Gent (Herman Roodenburg, 'Freundschaft', 'Brüderlichkeit' und 'Einigkeit'. Städtische Nachbarschaften im Westen der Republik', in: T. Dekker, e. a., ed., *Ausbreitung bürgerlicher Kultur in den Niederlanden und Nordwestdeutschland* (Münster, 1991) 10-24; Deceulaer, 'Stadsbestuur', 16).

49 In het begin van de vijftiende eeuw had de schepenbank de functie van de dagelijkse gerechten overgenomen, een lot dat de tijsngerechten op één na in de zestiende eeuw wachtte (De Bruijn, *Husinghe*, 369-370, 378, 422).

50 Ook David Garrioch, *Neighbourhood and community in Paris, 1740-1790* (Cambridge, 1986) komt tot deze conclusie.

51 Vergelijk Jane Jacobs, *The death and life of great American cities* (New York, 1961).

52 Dit is de tendens in hedendaags onderzoek, zie het historiografisch overzicht van Lis, Soly, 'Neighbourhood', m. n. 8-14.

1 Detail van de plattegrond van de stad Utrecht, *Trajectum* (Frans Hogenberg, tussen 1569 en 1572, GAU, TA C 11.959). In de bocht van de Oudegracht tussen de Bakkerbrug en de Plaats ligt de Snippevlucht. De huizen aan de werf zijn goed zichtbaar. De buurt ligt in het bestuurlijke en economische hart van de stad, de Buurkerk is op een steenworp afstand.

zekere coherentie zorgden. In dit opzicht waren de buurten een even vitaal onderdeel van de samenleving als al die andere netwerken waar de burens deel van uitmaakten: familie, kerk, gilde, broederschap, burgerwacht, schutterij, etcetera.

*Onder de Snippevlucht*⁵³

Eén buurt leent zich uitstekend voor nader onderzoek. Het is de buurt 'Onder de Snippevlucht', waarvan het oudste buurtboek van de stad Utrecht bewaard is gebleven⁵⁴. Het boek loopt, met onderbrekingen, van 1630 tot 1793. De eerste periode omvat de jaren 1630-1656. Het bevat twee buurtreglementen en geeft informatie over de samenstelling van het bestuur en de jaarlijkse inkomsten en uitgaven. Deze gegevens vormen het uitgangspunt voor het onderzoek naar het leven in deze buurt.

De Snippevlucht lag aan de westzijde van de Oudegracht, schuin tegenover het huidige stadhuis dat na de machtsovername van Karel V als zodanig was ingericht, tussen de Stadhuisbrug en de Bakkerbrug in, waar nu respectievelijk de boekhandel Broese-Kemink en de kledingzaak Claudia Straeter gevestigd zijn. De prominentie van de wijk wordt wellicht het best zichtbaar als wij ons bedenken dat ook het middeleeuwse stadhuis in haar midden lag. Oorspronkelijk maakte de Snippevlucht deel uit van Stathe, één van de eerste buurten in Utrecht waar buiten de burcht — op het huidige Domplein — bewoning was. Stathe was vanouds de wijk van de kooplieden, en is dat tot op de dag van vandaag gebleven. Ook was hier de dagelijkse groente- en fruitmarkt gevestigd. In de Middeleeuwen waren er nog huizen aan de grachtzijde op de werf, doch die zijn op last van het stadsbestuur in het laatste kwart van de zeventiende eeuw afgebroken. Economische en esthetische argumenten speelden een rol: de Oudegracht, zowel de straat als de gracht, en de Beyerbrug konden nu worden verbreed, het stadhuis werd de onbetwiste blikvanger⁵⁵. De laat-middeleeuwse Snippevlucht kende in totaal 44 percelen, die soms door meerdere huisgezinnen werden bewoond. Voor 1639 heb ik ongeveer 60 buurlieden kunnen registreren, eigenaren en huurders. Er waren ongetwijfeld meer — arme — bewoners, de huurders van kelders en 'cameren', doch die hebben in de archieven geen sporen nagelaten. De huizen aan de Snippevlucht werden niet alleen door neringdoenden bewoond, er woonden ook notabelen, waaronder burgemeesters, vroedschapsleden en notarissen. Rond 1600 was de Snippevlucht een drukke en levendige buurt.

Het buurtbestuur

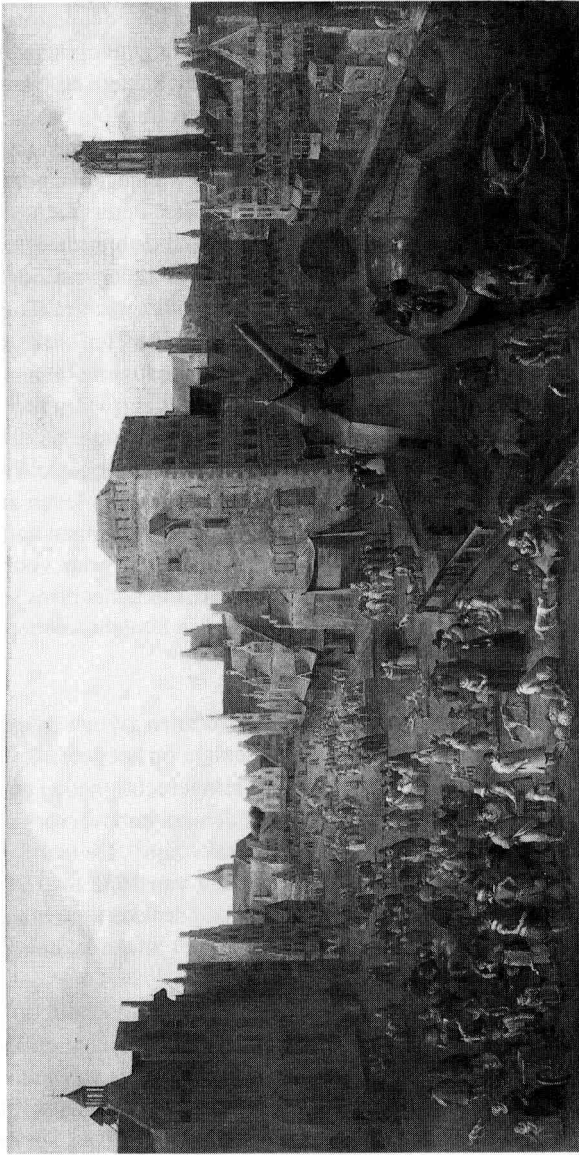
Het buurtbestuur werd gevormd dooreen buurtschout, twee buurmeesters, zeven schepenen, twee cameraars [penningmeesters], een secretaris, een 'geweldige'⁵⁶, en de

53 Aan de geschiedenis van deze buurt heeft de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht in 1975 een tentoonstelling gewijd; een catalogus verscheen onder de titel *Oudegracht in de bocht*.

54 GAU, Suppl. SA I-III 149, buurtboek Snippevlucht, niet gefolieerd.

55 N. van der Monde, *Beschrijving van de pleinen, straten [...] der stad Utrecht*, III (Utrecht, 1846) 167-175.

56 De 'geweldige', ook wel 'geweldige provoost' genoemd, voerde overtreders van buurtregels voor het buurtgerecht. Zie GAU, Suppl. SA I-III 149, buurtboek Snippevlucht, 1634/1635, in de zaak tegen Comelis Clock.

2 *De Ganzenmarkt en Stadhuisbrug* (Joost Cornelisz. Droochsloot, ca. 1630, Utrecht, Centraal Museum, 4583). De Beyerbrug en Ganzenmarkt bruisen van activiteit. De kraan en de waag, het grote huis achter de kraan, zijn van groot belang voor de Utrechtse handel. Rechts daarvan ligt het stadhuis. De Domtoren steekt boven alles uit. Aan de overzijde van de gracht is de Snippevlucht afgebeeld met de huizen aan de werf en de stenen huizen aan de straatzijde.

'clauditen'⁵⁷. Dit waren onbezoldigde functies. De buurlieden functioneerden als raad. Hiermee was de formele structuur van het buurtbestuur een replica van de stedelijke overheid. In principe konden alle burens een functie bekleden. Er waren minstens 14 zetels op 60 burens! Dit liet ook eenvoudiger menschen ruimte om bestuurlijke ervaring op te doen. De gebruikelijke gang van zaken was dat een buurman begon met de functie van tweede cameraar en dan opklom, telkens wanneer een post vacant kwam. Een notabele hoefde niet altijd van onderaf te beginnen. Peter Bor, secretaris van het schepengerecht van Utrecht, werd in 1639 meteen tweede buurmeester. In dit licht is het protest begrijpelijk dat Caerl de Kempnaer, derde schepen sinds 1630, in 1634 tegen zijn benoeming tot tweede cameraar liet horen. Waarschijnlijk ervoer hij deze benoeming als een degradatie. Onder protest aanvaardde hij ten slotte toch deze functie. Hij zou het nog tot buurtschout brengen, de hoogste functie binnen de buurt. Wie tot deze post werd uitverkoren, vereerde de buurt met een vat wijn⁵⁸. Eenmaal benoemd had men in principe zitting voor het leven, of zolang als men in de buurt woonde. Was dit altijd zo geweest of werd deze praktijk pas ingesteld toen er in 1619 in Utrecht een vroedschap kwam, waarvan de leden voor het leven zitting hadden? Een functie voor het leven spoort immers niet met de opvattingen van middeleeuws Utrecht, waar de erfraad altijd krachtig bestreden was en waar voor alle publieke functies jaarlijks verkiezingen werden uitgeschreven. Pas nadat prins Maurits in 1618 het plaatselijke verzet gebroken had, kon dit stelsel in Utrecht worden ingevoerd.

Taakstelling

Buurtorganisatie gaf de bewoners een kader waarbinnen zij een aangenaam leefklimaat konden realiseren. De buurtschout hield toezicht op het gebruik van de straat en kon er op die manier aan meewerken dat allerlei ongerechtigheden en oneffenheden uit de weg werden geruimd. Vreemdelingen, bedelaars en zwervers werden op zijn minst gesignaleerd. Van anonimiteit kon geen sprake zijn⁵⁹. De taak van buurtschout was geen sinecure. Alleen zo is het te verklaren dat van 1635 tot 1642 tijdelijk een substituut-schout werd aangesteld in verband met de drukke werkzaamheden van de toenmalige schout Cornelis van Doeyenburch die niet alleen lakenkoper was, maar ook schepen van de stad Utrecht.

In hoeverre de stadschout de werkzaamheden van de buurtschout op prijs stelde, is niet te achterhalen. In het reglement van de buurt van de Lichte en Donkere Gaard staat expliciet vermeld dat de buurtrechtspraak de privileges van schout en stad niet mag schaden⁶⁰. Toch was de stedelijke politie afhankelijk van plaatselijke informatie. Zij was te weinig talrijk om zelf toezicht te kunnen houden. Naast het informeren van de stadschout zal de handhaving van de openbare orde zich hebben uitgestrekt tot toezicht op de verhoudingen tussen de burens onderling. Zelden werd een buurman

57 Is de term 'clauditen' te vertalen als hekkensluiters? De clauditen waren de jongst aangekomen buurlieden, die als bode functioneerden en ondankbare klusjes deden als biertappen.

58 Aldus geschiedde in 1642/1643, 1647 en 1653.

59 Vergelijk Roodenburg, 'Naar een etnografie', 240.

60 GAU, Suppl. SA I-III 150, buurtboek Lichte en Donkere Gaard, art. 9.

formeel tot de orde geroepen. Uit het rekenboek van de Snippevlucht is maar één interne strafzaak bekend⁶¹. De secretaris had de taak om alle boetes te innen en te registreren⁶².

Het buurtreglement

Over de formele kant van het buurtleven in de Snippevlucht lichten twee buurtreglementen ons in. Beide reglementen zijn op initiatief van de buurlieden zelf 'in de vergadering van de gemeene buurlieden' opgesteld, van onderaf dus. Het eerste dateert uit 1630⁶³, het tweede uit 1656/1657. Zij geven informatie over het winnen van buurschap, de rechten en plichten van een buurman, en het gedrag tijdens een vergadering. Uit een raadsbesluit van 1597 met betrekking tot de inkomsten van de buurtpot blijkt overigens dat deze reglementen niet eerst in de zeventiende eeuw zijn opgesteld, maar naar de geest veel ouder zijn⁶⁴. Dit ondersteunt de observatie dat buurschap in Utrecht op een lange traditie kan bogen.

Buurschap

Buurschap stond in 1630 open voor alle bewoners van de Snippevlucht. Huurders hoefden geen buurschap te winnen, doch wie in de buurt een huis kocht of erfde, was hiertoe verplicht. Het lidmaatschap ging met enig ceremonieel gepaard: zo moest de nieuwe buurman op eigen kracht de buurhoorn, gevuld met bier, uitdrinken. Deze hoorn moet — tussen haakjes — een pronkstuk zijn geweest, hij was rijkelijk versierd met zilverbeslag. Aan het onderhoud werd dan ook veel aandacht besteed⁶⁵. Op buurschap rustten de nodige rechten en plichten. In vogelvlucht passeren zij de revue.

De pot

De buurtpot had verschillende bronnen van inkomsten: er was een vast tarief voor het verwerven van lidmaatschap. Op huiskoop stond de 1000ste penning oftewel één promille van de koopprijs. Trouwde een buur of één van zijn kinderen, dan gaf hij de buurt een gift 'tot der selver discretie'. Dit geschiedde eveneens wanneer iemand een erfenis kreeg, waarbij de vererving tussen ouders en kinderen de uitzondering op de regel vormde. Ook de boetes op overtredingen kwamen in de pot terecht. Wat de oorzaak van nalatigheid ook was — onvermogen of onwil —, de sanctie stond niet ter discussie. Uit het buurtboek is slechts één geval bekend waar de buurt enige aandrang moest uitoefenen op betaling. De broers Jan en Pieter Bor, neven van de geschiedschrijver Pieter Christiaensz. Bor, hoorden de buurt te vereren toen zij van hun broer Gerrit, die in februari 1638 was gestorven, geërfd hadden. Pas tijdens de driedaagse buurmaaltijd in juni 1639 bleken zij hiertoe bereid. De maaltijd kon in vrede worden afgesloten. De afspraken bleken een prima middel om conflicten te beheersen.

61 Hier kom ik straks op terug.

62 GAU, Suppl. SA I-III 150, buurtboek Lichte en Donkere Gaard, art. 15.

63 Wagenaar, 'Over buurten', bijlage B, 301-303.

64 GAU, SA II 121, vroedschapsresoluties, f. 158v, 14 maart 1597.

65 GAU, Suppl. SA I-III, 149, buurtboek Snippevlucht, 1634 onder ontvangsten.

De begrafenis

Eén van de belangrijkste buurtverplichtingen was de begrafenis. Bij toerbeurt moesten de buren de kist van een overledene naar het graf dragen. Schout, buurmeesters en secretaris waren hiervan overigens vrijgesteld, evenals personen boven de zestig jaar. Alle buren waren verplicht bij een begrafenis aanwezig te zijn, tenzij iemand ziek was of reeds aan de vooravond van de begrafenis buiten de stad was. Op verzuim van de draag- en volplicht stonden boetes. Wie de begrafenis van een volwassene niet bijwoonde, betaalde drie stuivers boete, bij een kind twee stuivers. Op zijn beurt vereerde het sterfhuis de buurt met een bedrag dat niet nader gespecificeerd werd, maar in de praktijk minimaal twee gulden voor een kind, en ten minste zes gulden voor een volwassene bedroeg. Een enkele keer vereerde het sterfhuis de buurt met een gift in natura: in 1653 schonk de vader van een overleden kind de buurt een vaatje wijn, dat zo goed smaakte, dat nog een vat gekocht werd. Het kwam regelmatig voor dat buren hun draag- en volplicht verzaakten. Daar werd in de regel niet veel ophef over gemaakt: men betaalde de boetes die daarop stonden. Anders was het als een buur de begrafenis van een voornaam buurman voorbij liet gaan: dan betaalde hij een dubbele tot zelfs vierdubbele boete. Dit laatste was in 1642 het geval bij de begrafenis van zowel burgemeester Van Velthuysen als de schepen en buurtschout Van Doeyenburch. De nalatigen werden met naam en toenaam in het buurtboek opgetekend. Langs deze weg kan worden vastgesteld dat religieuze verschillen geen reden waren om verstek te laten gaan⁶⁶. De buren van de Snippevlucht voerden de draag- en volplicht trouw uit. Uit de bedragen die in de rekeningen voor verzuim bij begrafenissen worden opgegeven kon worden berekend dat over de periode 1630-1656 jaarlijks gemiddeld 14 stuivers per begrafenis aan boete werd betaald. Dit zou betekenen dat bij de begrafenis van een kind gemiddeld zeven mannen afwezig waren en bij de begrafenis van een volwassene bijna vijf, ware het niet dat er gemiddeld (veel) meer kinderen overleden dan volwassenen en er een iets hoger verzuim was bij de begrafenis van een kind⁶⁷. De hoogst — gemiddelde — boete werd overigens in het eerste boekjaar genoteerd en bedroeg 20,4 stuiver. Op een buurtbevolking van circa zestig wooneenheden gaf de overgrote meerderheid dus *acte de présence*. De getallen geven aan dat er tussen de buren een groot gevoel van betrokkenheid was, ook de begrafenis van een kind was de moeite van het bijwonen waard. In zeventiende-eeuws Utrecht was dit overigens een normaal patroon: buurtgenoten weigerden de begrafenis van pestdoden aan celbroeders — die van stadswegen met het verplegen en begraven van pestlijders belast waren — over te laten. Zelfs met gevaar voor eigen leven wilden zij hun overleden buren zelfde laatste eer bewijzen⁶⁸.

66 De overledenen waren allen lidmaat evenals de mannen die verstek lieten gaan (zie de rekeningen van 1641/1642 en 1642/1643).

67 Tussen 20 februari en 5 juni 1639 was alleen een kind overleden; aan verzuim werd 20 stuivers betaald, wat betekent dat tien personen absent waren. In 1655/1656 werd aangetekend dat 26 mensen verstek hadden laten gaan bij de begrafenis van een kind (in totaal waren zes kinderen overleden) en 17 bij de begrafenis van een volwassene (in totaal waren er vijf overleden).

68 R. Rommes, 'Op het spoor van de dood. De pest in en rond Utrecht', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1991) 114.

Overige verplichtingen

Aanwezigheid bij buurtvergaderingen was verplicht. Op verzuim stond een boete, tenzij men een geldig excuus had. Wanneer de Oudegracht was dichtgevroren, moest elke wooneenheid zijn steentje bijdragen aan het ijsbijten. Ook was eenieder bij toerbeurt verplicht met de armenbus rond te gaan. Het wilde wel eens voorkomen dat een rijk en drukbezet buurtgenoot deze verplichting afkocht, zoals in 1643/1644 de vroedschap Johan Comelisz. Bor en in 1649/1652 Christiaan van der Borch, raadsheer van het Hof van Utrecht. Niemand kon zich zonder compensatie aan zijn plichten onttrekken, bij nalatigheid moest de buurt genoegdoening worden gegeven.

Potverteren

Eén keer per jaar, gewoonlijk op vastenavond, kwamen de burens in een herberg of bij iemand thuis bijeen om de rekening te sluiten en de pot te verteren⁶⁹. Zo'n bijeenkomst werd 'teringe' genoemd. De meeste van die bijeenkomsten duurden één dag. Gemiddeld kwamen er 28 buurlieden⁷⁰ bijeen — ongeveer de helft van de geregistreerde leden — om bier te drinken, een kaartje te leggen en te dobbelen⁷¹. Een enkele keer — als er veel geld in de pot was — vond er ten huize van één van de buurlieden een buurmaaltijd plaats, die drie dagen duurde. De bijeenkomst speelde zich in de middag en avond af. Na 10 uur 's avonds mocht er niet meer getapt worden, tenzij het de laatste dag was van een driedaagse bijeenkomst. Al in 1630 was vastgelegd dat tijdens een buurtvergadering niet gerookt mocht worden. De vijf buurlieden die deze bepaling in 1652/1653 overtraden, betaalden iedereen boete van zes stuivers. Op een zondagse bijeenkomst mocht men — vóór het sluiten van de rekening — alleen het vanouds bekende spel 'van tien ende vier' spelen, (een kaart- en dobbelspel?) waarvan de opbrengst de pot ten goede kwam. Vooral in de beginjaren leverde dit spel enkele guldens op, maar na 1646 was deze post te verwaarlozen. Liet men het spel achterwege als een uiting van zelfcensuur? Stadsbestuur en kerkeraad oefenden in die jaren geen overmatige aandrang uit tegen kansspelen⁷², al drongen beide instanties vanaf 1650 in steeds scherpere bewoordingen aan op een ingetogen levensstijl⁷³.

Gedrag

De laatste cluster van bepalingen richtte zich op het gedrag tijdens de buurt-

69 Slechts bij uitzondering werd in de rekening vermeld waar de bijeenkomst plaatsvond. Ook werd de rekening lang niet altijd op vastenavond gesloten. In de jaren 1634, 1639, 1646, 1647, 1653, 1655 vonden vergaderingen plaats bij buurtgenoten, in 1641/1642 in een openbare gelegenheid.

70 Het aantal schommelde tussen 22 en 32.

71 Kaarten en dobbelstenen vormden een vaste post in de jaarlijkse rekening.

72 In de periode 1580-1713 vaardigde het stadsbestuur elf plakkatens uit tegen gokspelen, drie in de jaren 1590-1599, acht in de periode 1660-1713 (Llewellyn Bogaers, 'Een kwestie van macht? Onderzoek naar de trend in de wetgeving aangaande rituele en sociale ontmoetingen in de stad Utrecht in de periode 1528-1713' (Onuitgegeven doctoraalscriptie, Instituut voor Geschiedenis; Utrecht, 1983) 162). De kerkeraad besteedde in 1658 en later vooral aandacht aan de kansspelen in relatie tot de zondagsheiliging (F. A. van Lieburg, *De Nadere Reformatie ten tijde van Voetius. Sporen in de gereformeerde kerker aadsacta* (Rotterdam, 1989)23,24).

73 Bogaers, 'Een kwestie'; Van Lieburg, *De Nadere Reformatie*.

bijeenkomsten. Voor alles was men erop gericht de harmonie te handhaven. De buren mochten elkaar in de vergadering niet

misseghen, injurieren, eenige schoffiringe, Godslasteringe ofte quade ende ontuchtige woorden toespreken, ofte oock eenigh geweld, dreygementen ofte diergelycken plegen, op correctie van Schout, Buyrmeesters ende Schepenen van dese buerte.

Deze bepalingen volgden overigens de gedragsregels van gilden en broederschappen op de voet. Wie de euvele moed had een buurman een leugenaar te noemen, betaalde een boete van zes stuivers. Van onenigheid tijdens een buurtbijeenkomst is één voorval bewaard gebleven: tijdens de tering van 1634/1635 had Cornelis Clock 'enige moedwil' begaan jegens de chirurgijn Dirck Manson. Had Clock Mansons hulp ingeroepen bij een zieke en was hij zijns inziens verkeerd behandeld? In datzelfde jaar was een kind van Cornelis Clock overleden. Het buurtgerecht liet genade voor recht gelden en veroordeelde Clock tot een boete van 30 stuivers. Hem werd gelast 'den hoorn mit bier geschoncken aan te vangen, die mr. Dirck Manson chirurgyn toe te brengen, ende dselve by haerluyder beyde in vruntschap elcx eens uut te drincken'.

Een vergelijking

Het buurtreglement van 1630 sluit in grote lijnen aan bij het reglement van 1391. De visie hoe men als buren in pais en vree kan leven, is in wezen niet veranderd. Andere reglementen uit de zeventiende eeuw ademen dezelfde geest. Slechts details verschillen. Bij toerbeurt kwamen de buren van de Lichte en Donkere Gaard ten huize van één hunner bijeen. Van alle posten die eenieder moest betalen, had men de minimumbijdrage vastgesteld. Deelname aan de buurmaaltijd was verplicht, tenzij iemand het jaar daarvoor zijn huwelijkspartner verloren had. Deze buren mochten geen eed zweren, wat de vraag opwerpt of er doopsgezinden in de buurt woonden, die immers geen eed mogen afleggen⁷⁴. Per kaart- of dobbelspel mocht om maximaal anderhalve stuiver worden gespeeld⁷⁵.

De rekeningen

Op het reglement volgen de jaarrekeningen, een ogenschijnlijk saaie bron, die echter veel informatie geeft over het reilen en zeilen van de buurt. Uit de inkomsten valt af te lezen wie er kwam wonen, trouwde of een erfenis kreeg; hoeveel boetes er betaald zijn; en wat de pot ten goede kwam van het kaart- en dobbelspel. Ook staat er vermeld wanneer een buurtgenoot overleden is. Dit laat de onderzoeker soms niet zonder emotie. Wat te denken van het gezin Ormea dat tussen 27 maart en 29 april 1636 negen leden aan de pest verloor? Of van Andries van Raveswaey en zijn vrouw die russen 1630 en 1648 elf kinderen begraven hebben? Juist wanneer dergelijke gegevens aan concrete mensen gekoppeld kunnen worden, komt het hoge sterftecijfer van het *ancien régime* wel heel dichtbij.

74 A. M. L. Prangma-Hajenius, R. Hofman, ed., *'Who is who' in de doopsgezinde gemeente Utrecht 1611-1895* (Bilthoven, 1996) 73-83, geeft hierover geen uitsluitsel.

75 GAU, Suppl. SA I-III 150, buurtboek Lichte en Donkere Gaard.

Soms wordt ook vermeld hoeveel buren aan de tering deelnamen en wat zij daaraan bijdroegen. Dit bedrag liep uiteen van 2 stuivers 2 penningen tot 15 stuivers per persoon. Ter illustratie: een meestermetelaar verdiende in 1635 24 stuivers en in 1643 28 stuivers en een knecht 22 stuivers per dag⁷⁶. Onder de uitgaven slokte het bier het grootste deel van de financiën op: per jaar werden gewoonlijk vier vaten bier verdronken. Op de tering van 1642/1643 werd voor de eerste keer ook wijn gedronken. Misschien was er toen iets feestelijks aan de hand, in ieder geval werd er toen ook 'verteronge gedaen mitte buervrouwen'. De veel duurere wijn bleef een regelmatige post in de rekeningen, maar heeft het bier niet verdrongen. Naast de drank behoorden de huur van het vertrek waar men bijeenkwam en van tafels en schragen, kannen, glazen, potten, dobbelstenen, kaarten, kaarsen en turf tot de vaste uitgaven. Soms besteedde men wat geld aan versnaperingen, doch dit was niet gebruikelijk. In 1641/1642 at men brood, koekjes, boter en kaas, en betaalde men twaalf stuivers voor saus over saucijsen, die iemand waarschijnlijk had meegebracht (de post voor saucijsjes ontbreekt in de rekening). Ook aan de welvarende Snippevlucht was het niet ongevoon om zelf voor hapjes te zorgen. In 1649 namen de deelnemers aan de buurmaaltijd hun eigen kost mee. Alleen de wijn en enkele toespizzen werden uit de pot betaald, wat toch een post van meer dan honderd gulden was. Slechts een enkele keer drong de buitenwereld door in de rekening van de Snippevlucht: in 1649/1652 besloot de buurschap voor 54 gulden aan loten te kopen ten behoeve van de Aalmoezenierskamer. Helaas leverde elk lot een 'niet' op.

De buurmaaltijd van 1639

Zeer informatief is het verslag van een driedaagse maaltijd die in 1639 ten huize van de chirurgijn Dirck Manson heeft plaatsgevonden. Aan deze maaltijd namen 24 echt-paren deel, en één vrijgezel, de kunstschilder Willem Ormea. Er is een lijst bewaard gebleven van de lekkernijen die toen gegeten zijn. Hammen, harsten [gebraden ribstuk], kalfsborst, lam, hoender, konijn, saucijs, pastei, zalm, garnalen, taart, brood, 'sottinnekoeckgen', krakelingen, suikerbrood, roomkaasjes, Edammer kaas, schapekaasjes, boter, 'aertbessen', 'aertdaeckelen', appels, hazelnoten, radijsjes en salade stonden op het menu. Er werd rijkelijk wijn geschonken. De maaltijd kostte dan ook een lieve duit. De 49 disgenoten hebben in die drie dagen voor 283 gulden, 13 stuivers en 2 penningen gegeten en gedronken. Wat betekent dat er bijna zes gulden per persoon was uitgegeven. Hiertoe had een ieder 3 gulden en 14 stuivers betaald. Samen leverde dit de som op van 181 gulden en zes stuivers. Het resterende bedrag werd uit de pot gefourneerd, waaraan onder andere de familie Ormea in het pestjaar 1636 28 gulden had bijgedragen. De buren van de overzijde van de Oudegracht leverden een feestelijke bijdrage aan de maaltijd: zij schonken de buurschap een schitterende roemer wijn.

De top van de Utrechtse samenleving zat aan tafel: een burgemeester, twee schepenen, de secretaris van het schepengerecht, een procureur van het Hof van Utrecht, een notaris en de schout van De Bilt. Verder waren de middenstanders goed vertegen-

76 Volgens een specificatie uit 1635, GAU, SA II 1260, acquitten cameraar, pak 4 en idem, 1643, pak 1.

woordigd, kooplieden in textiel, kruidenhandelaars, een wijnkoper, een bakker, een mandenmaker en een chirurgijn. Onder de disgenoten waren de huiseigenaren het grootst in getal: van de 24 echtparen bezaten er 16 met zekerheid een huis aan de Snippevlucht; van een drietal anderen kon worden vastgesteld dat zij aan de Snippevlucht woonruimte huurden, onder wie de mandenmaker Bartholomeus van Remunt — hij bekleedde in de buurt de functie van 'geweldige' —, die 70 gulden per jaar aan huur betaalde⁷⁷. Mensen van een zekere welstand zaten dus met elkaar aan tafel.

Ook in religieuze gezindheid valt diversiteit te constateren: vijftien — mannelijke — tafelgenoten waren lidmaat van de gereformeerde kerk. Drie waren liefhebbers van de gereformeerde kerk, in die zin dat zij hun kinderen er lieten dopen, terwijl ik van henzelf geen bewijs heb gevonden dat zij lidmaat waren. Van de overige negen waren er vijf met zekerheid katholiek. Vier waren niet thuis te brengen. Voor een verdergaande nuancering, bijvoorbeeld of één van de lidmaten of liefhebbers remonstrantse sympathieën had, is aanvullend onderzoek nodig. Ook katholieken bekleedden bestuurlijke functies binnen de buurt. In 1639 was de katholiek Johan van Glabbeek de eerste buurmeester. Ter waarde van 60 gulden leverde hij de wijn voor de buurmaaltijd.

Onder de disgenoten waren mensen die zich recent in Utrecht hadden gevestigd: de vader van Caerl de Kempnaer was uit Brussel afkomstig en had zich in 1601/1602 als kruidenhandelaar in Utrecht gevestigd. In 1603 had hij het burgerschap gewonnen. De textielhandelaar Thomas Taylor kwam uit Engeland. In 1628 werd hij ingeschreven als Utrechts burger. Al vanaf 1630 bekleedde Caerl de Kempnaer een bestuurlijke functie in de Snippevlucht; Thomas Taylor was schepen van 1642 tot 1645.

Absenten

Tevens is interessant te zien wie er niet aan de maaltijd deelnamen. Ik teken hierbij aan dat, in tegenstelling tot andere Utrechtse buurten, deelname niet verplicht was. Ten eerste waren niet alle buurtfunctionarissen aanwezig. Eén van hen was de buurtschepen Henrick Beerntsz. van Casteell. Hij was in 1638 failliet gegaan⁷⁸. Lag schaamte ten grondslag aan zijn afwezigheid? Voor de buurt was dat niet nodig: in zijn functie van schepen werd hij zowel in 1639 als in 1643 gecontinueerd. Verder ontbraken tal van andere burenen. Op grond van vergelijking van verschillende bestanden geef ik als voorzichtige schatting dat ongeveer 35 buureenheden, dus ruim de helft, niet aan de maaltijd deelnamen: onder hen waren vijf weduwen, een aantal mensen dat niet onbemiddeld was zoals Johan Jansz. Wttenwaell en de kunstschilder Ambrosius Bosschardt jr. die misschien de stad uit waren, en vooral de huurders. Voor het merendeel van deze laatste categorie zal de maaltijd beslist te duur zijn geweest. Onder de afwezigen valt weer eenzelfde religieuze diversiteit vast te stellen als onder de aanwezigen, zodat wij de reden van hun afwezigheid niet in de religie hoeven te zoeken.

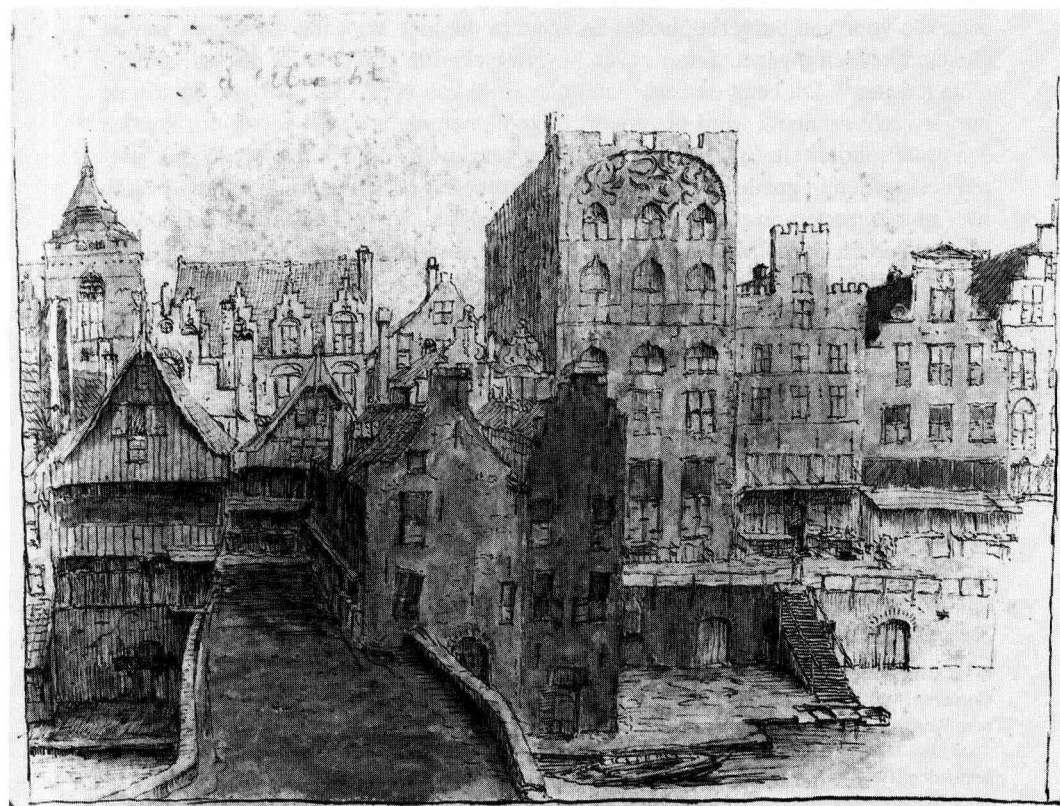
77 Universiteitsbibliotheek Utrecht, hs. 7*B3, collectie Wttenwaell, inv. 2, cap. XVII, f. 81.

78 GAU, SA II 3218, decreetboek, 603-609, 9 januari 1638.

Netwerken binnen de buurt

Uit de vergelijking van diverse bestanden bleek dat niet alle bewoners van de Snippevlucht buurschap hadden gewonnen. Zij moeten huurders geweest zijn, aangezien buurschap verplicht was voor wie in de buurt een huis kocht of erfde.

Uit prosopografisch onderzoek valt op te maken dat veel buurtgenoten aan elkaar verwant waren. Er werd in hoge mate onderling getrouwd. Daarbij bleef men wel binnen de eigen religieuze groepering. Zo trouwde de katholieke apotheker Joost Moreels met zijn eveneens katholieke buurmeisje Maria Croock. De katholieke Johanna van Glabbeek, een zuster van de eerder genoemde Johan van Glabbeek, was getrouwd met de katholieke Marcus Ormea, haar neef Otto van Glabbeek met een dochter van Andries van Raveswaey, die zeer waarschijnlijk ook katholiek was.

3 *Gezicht op de Snippevlucht vanaf de oostzijde van de Oudegracht (anoniem, pentekening ca. 1660, GAUTA C 5782). Afgebeeld zijn de Beyerbrug met aan weerskanten de huizen op de werf en daarachter de grote stenen huizen aan de Oudegracht. Achter het houten huis doemt de Buurkerktoren op.*

Deze voorbeelden kunnen met vele worden aangevuld. Op die manier is natuurlijk een hecht netwerk ontstaan.

Ook economisch werden er patronen zichtbaar. Huizen bleven via vererving of huwelijk generaties lang in het bezit van een familie, doch zelden langer dan drie generaties. Over het algemeen was er onder huisbezitters een tragere doorstroming dan onder huurders. Faillissement kwam onder alle categorieën voor. Het huis van Willem Ormea werd bij gerechtelijk decreet verkocht. De financiële perikelen van Henrick Beerntsz. van Casteell zijn al genoemd. Ook voor Maria Christiaens en haar tweede echtgenoot dreigde faillissement. Hun huis stond onder zware hypotheek, toen zij het verkochten. Zoals elders maakten de welgestelden in de buurt de dienst uit.

Sociale mobiliteit

Uit het onderzoek naar huizenbezit kunnen conclusies worden getrokken over de sociale mobiliteit in Utrecht: aan de Snippevlucht deed zich een opmerkelijke concentratie voor van burgerhoplieden en anderen die zich voor het welslagen van de Opstand hadden ingezet. Zeker zeven huizen bleken in hun bezit of dat van hun directe nazaten⁷⁹. Dit bezit dateerde lang niet altijd van vóór 1572, het jaar waarin de burgerwacht opnieuw werd opgericht. Deze kameraden van het eerste uur kenden een grote solidariteit. Er werd veel onderling getrouwd. Hun kinderen en kleinkinderen verkeerden in goede doen. Onder hun nakomelingen aan de Snippevlucht waren twee burgemeesters en een vroedschap, te weten Dirck van Velthuysen, Jan Anthonisz. Wttenwaell en Cornelis van Doeyenborch. In de zestiende eeuw hadden de families Wttenwaell en Van Velthuysen nog tot de goeode burgerij behoord, die tot aan de Opstand geen politieke rol speelden; Cornelis van Doeyenborch stamde af van een bastaardtak⁸⁰. Zij hebben dus een enorme stijging op de sociale ladder doorgemaakt. Alleen al uit dit buurtonderzoek blijkt dat met de Opstand in Utrecht een wezenlijk nieuwe bestuurslaag is aangeboord⁸¹.

De sociale mobiliteit binnen de Snippevlucht kan het best worden geïllustreerd aan de lotgevallen van het Schoonhuis, een kapitaal pand dat zich van de Steenweg tot de Oudegracht uitstrekte⁸². In de Middeleeuwen was dit pand een bestuurlijk en economisch centrum geweest: het bood onderdak aan zowel de stedelijke raad als de oudermannen [voorzitters] van de gilden en diende tevens als 'wanthuis' of lakenhal. Nadat de stedelijke raad in 1533 zijn intrek had genomen in het huidige stadhuis, had het Schoonhuis zijn bestuurlijke functie verloren en diende het uitsluitend als overdekte

79 De burgerhoplieden Comelis Hermansz. van Raveswaey, Willem Lambertsz. van Schayck en Frederick Cornelisz. van Beeck woonden zelf aan de Snippevlucht. Johan van Botteyck had er een dochter wonen; Wemer Jacobsz. van Velthuysen en Jacob Warnarsz. van Velthuysen respectievelijk een kleinzoon en zoon; Jan Jacobsz. van Goch een kleinzoon; Jan Jansz. Wttenwaell een neef. De namen van de burgerhoplieden zijn ontleend aan Annette Weber, 'Schutterij of geschutter? De Utrechtse burgerhoplieden 1572-1610' (Onuitgegeven doctoraalscriptie, Instituut voor Geschiedenis; Utrecht, 1981) bijlagen 2 en 3.

80 RAU, coll. Buchel-Booth, inv. 155, 166, f. 151.

81 Deze conclusie wijkt af van de bevindingen van Annette Weber en Benjamin Kaplan, die stellen dat een functie in de burgerwacht geen springplank was tot een bestuurlijke carrière (Weber, 'Schutterij', 70-73; Benjamin Kaplan, *Calvinists and libertines, confession and community in Utrecht, 1578-1620* (Oxford, 1995) 134-135).

82 Het Schoonhuis besloeg het perceel Steenweg 11-13 tot Oudegracht 163-165.

markt voor textiel. Tijdens de winterse jaarmarkt werden daar kramen verhuurd. Onder invloed van veranderende politieke en economische omstandigheden liepen de inkomsten uit het pand echter terug. Daarom besloot het stadsbestuur in 1614 de wintermarkt op te heffen en het pand bij opbod te verkopen. In dit besluit speelde een rol dat de stad geld nodig had om een huis bij de stadskraan aan de Stadhuisbrug te kopen dat ingericht zou worden als stedelijke waag. Voor het bedrag van 8500 gulden ging het Schoonhuis naar Lambert Wernertsz. van Velthuysen en Johan Anthonisz. Wttenwaell. Beiden waren in Utrecht geen onbekende. Lambert van Velthuysen was een voormalig raadslid van Utrecht en zoon van de niet onbemiddelde kruidenhandelaar Werner van Velthuysen⁸³, die in 1585 burgerhopman was en daarna meerdere malen raadslid. Johan Anthonisz. Wttenwaell was notaris. Hij was een broer van de kunstschilder Joachim Wttenwaell en neef van de burgerhopman Jan Jansz. Wttenwaell. Vanaf 1618 maakte hij deel uit van de vroedschap, hij is herhaaldelijk burgemeester geweest⁸⁴. In 1617 droeg de weduwe van Lambert van Velthuysen alle rechten over aan Wttenwaell⁸⁵. Na diens overlijden werd in 1631 de waarde van het pand geschat op 25.000 gulden⁸⁶. Aan huur bracht het ruim 600 gulden per jaar op⁸⁷. Dat Wttenwaell goed geïnvesteerd had, moge duidelijk zijn.

De nieuwe rijken lieten niet na hun recent verworven weelde te etaleren. Aan de begrafenis van Johan Anthonisz. Wttenwaell, die in 1630 tijdens zijn functie van eerste burgemeester van de stad Utrecht was overleden, werd een bedrag van rond de 800 gulden uitgegeven: 524 gulden voor uiterlijk rouwbeklag, 246 gulden voor de inwendige mens, 18 gulden en 9 stuivers voor de burens (die de baar droegen en volgden), en 12 gulden voor de armen⁸⁸. Bij zo'n begrafenis was heel Utrecht aanwezig⁸⁹. Het succes van de nieuwe rijken kan hebben bijgedragen aan de werfkracht van de gereformeerde religie. Onder de ca. 30.000 inwoners die Utrecht toen kende, zal het niet onopgemerkt zijn gebleven, dat het de aanhangers van het eerste uur voor de wind ging. Voor hoge bestuurlijke functies en ambten was het lidmaatschap van de gereformeerde kerk trouwens een vereiste.

Scheiding der geesten

In 1656/1657 besloten de burens van de Snippevlucht het reglement van 1630 op enkele punten te herzien. Voortaan zouden de burens zich 'in het teeren' splitsen in een boven- en benedenkwartier, de Beyer- of Bezembrug vormde de grens. Blijkbaar vond men de oorspronkelijke buurt te groot⁹⁰. Ook werd toen vastgelegd dat huurders

83 Hij kocht op 17 maart 1563 een huis aan de Lichtegaard (GAU, SA I 705, transporten en plechten).

84 GAU, SA II 1079, memoriaal stadsgoederen, f. 75, 9 maart 1614.

85 GAU, SA II 3243, transporten en plechten, 105-107, 18 februari 1617.

86 UBU, hs. 7*B3, collectie Wttenwaell, inv. 2, cap. I, f. 4v.

87 UBU, hs. 7*B3, collectie Wttenwaell, inv. 2, cap. XVII, f. 80-83.

88 UBU, hs. 7*B3, collectie Wttenwaell, inv. 2, cap. XXV, f. 72-74.

89 Vergelijk de lijsten van deelnemers aan de begrafenis van Johan Ram in 1617 en van zijn weduwe Marita Bruyninx in 1625, GAU, familie-archief Ram, 8.

90 Splitsing van buurten kwam in Utrecht wel vaker voor. Eenzelfde proces speelde zich in het laatste kwart van de zeventiende eeuw af in de buurt van het Nicolaaskerkhof en de Twijnstraat; aan deze opsplitsing

4 Pieter Jan Liender, *De Stadhuisbrug*, 1764, gezien vanaf de Beyerbrug. De huizen aan de werf zijn afgebroken, de huizen aan de Stadhuisbrug en de Oudegracht (Snippevlucht) spreiden hun voorname pracht ten toon. De handelsactiviteiten zijn duidelijk zichtbaar (Utrecht, Centraal Museum, 6169 a).

van kelders en cameranen geen buurschap meer mochten winnen. Bij dit besluit zijn diverse kanttekeningen te maken. In feite keerde men terug tot het oorspronkelijke standpunt dat alleen bezit en vermogen recht gaven op buurschap. Waarschijnlijk bevestigde de maatregel een reeds gangbare praktijk: de financiële verplichtingen die aan buurschap verbonden waren, vormden voor onvermogenen een onoverkomelijk bedrag. Het is dan ook zeer wel mogelijk dat het voor de armere buurtbewoners een opluchting was dat zij formeel van buurschap waren uitgesloten. Zo hoefden zij niet meer aan de lasten en verplichtingen van het buurtleven te voldoen, terwijl de ge-
neugten, het potverteren, telkenmale aan hun neus voorbijgingen. De andere kant van de medaille is, dat er nu formeel een barrière was opgeworpen tussen rijke en arme buurtbewoners. Het betekende immers dat armen voortaan buiten allerlei tradities, conventies en omgangsvormen stonden die tot dan van grote sociale betekenis waren geweest, zoals de mogelijkheid om op ongedwongen wijze met leden van andere sociale lagen te verkeren, zo niet bij een tering, dan toch wel bij een begrafenissen.

Maatschappelijke veranderingen

Aan de lotgevallen van de Snippevlucht zijn de veranderingen die de Utrechtse samenleving sinds de deelname aan de Opstand ondergaan had, zeer wel te illustreren. Uiterlijk was er veel veranderd. Niet alleen was in 1614 de winterse jaarmarkt verplaatst, eenzelfde lot trof in 1616 de markt op de Stadhuisbrug⁹¹. Aan het einde van de zeventiende eeuw werden de veelal houten huizen aan de grachtzijde afgebroken. De statige grachtenpanden en het Stadhuis beheersten nu het beeld van de Oudegracht-in-de-bocht. Het volkse element werd geweerd, en niet alleen uit het aanzien van de gracht. Genoemd is al het besluit van de burenen van de Snippevlucht om huurders van cameranen en kelders uit te sluiten van buurschap. De elite ging zich steeds duidelijker profileren en onderscheiden⁹², een feit dat ook in hun kleding steeds duidelijker tot uiting kwam⁹³. De bestuurders die na 1576 op het kussen waren gekozen, hadden een groot standsbewustzijn. Was de grootvader van Dirck van Velthuysen voornamelijk onder patroniem bekend, de nieuwe elite droeg niet alleen een achternaam, maar had de functie als toenaam. 'De edele burgemeester Velthuysen' en 'de vroedschap Bor' zijn normale aanduidingen, zelfs in een onofficieel document als het kasboek van de Snippevlucht. Dit standsbewustzijn wordt ook zichtbaar in het feit dat nog al wat bestuurders van goede burgerlijke komaf zichzelf probeerden op te waarden door in hun stamboom hun burgerlijke afkomst te verdoezelen. Zelfs dr. Cornelis Booth (1605-1678), de bekende Utrechtse burgemeester en genealoog, maakte

lag een conflict ten grondslag (GAU, Stads Bewaarde Archieven II, 706 rek. kerkmrs. Klaaskerk, rek. 1661 onder uitgaven, idem 1670, 1671, 1675 etc).

91 Jan Brugman, Hans Buiters, Kaj van Vliet, *Markten in Utrecht van de vroege Middeleeuwen tot nu* (Utrecht, 1995)49.

92 Bogaers, 'Een kwestie', 114-121.

93 Denk alleen al aan het prachtige dubbelportret dat Joachim Wittewaell van zichzelf en zijn vrouw Christina van Halen in 1601 maakte (G. Luijten, ed., *Catalogus der schilderijen van het Centraal Museum te Utrecht* (Utrecht, 1952) nrs. 355 en 356). Beide schilderijen zijn recent beschreven in *Dawn of the Golden Age. Northern Netherlandish art, 1580-1620* (Amsterdam, Zwolle, 1993) nr. 255.

zich hieraan schuldig⁹⁴. Status en privébezit vonden steeds nadrukkelijker bescherming van bovenaf. Bovenal waren de instrumenten die de overheid ter beschikking stonden veranderd: onder invloed van de reformatie konden de verordeningen met betrekking tot het openbaar gedrag scherper worden gesteld; hielden de wijkpredikanten toezicht op handel en wandel van lidmaten; en luisterde de kerkeraad naar belastende getuigenissen⁹⁵. Bovendien was het in 1619 opgerichte tuchthuis wel degelijk een middel tot heropvoeding, en niet alleen in de visie van notabelen⁹⁶. In 1626 verzocht een moeder die met haar twintigjarige dochter bij de stadswal woonde de vroedschap haar dochter in het tuchthuis te laten opnemen, omdat zij met allerlei soldaten het bed deelde en haar moeder sloeg. De moeder zag in het tuchthuis de laatste mogelijkheid voor haar dochter om tot een deugdelijke leefwijze te komen. Haar suggestie werd door het stadsbestuur overgenomen⁹⁷.

Politiek en buurtleven

Uit dit soort maatregelen blijkt wel dat de stedelijke overheid een wakend oog in het zeil hield. Zij heeft het buurtleven niet ongemoeid gelaten. De eerste maatregel tegen de buurmaaltijden dateert van 6 augustus 1552, onder motivering dat de *verplichte* buurmaaltijd tijdens de kermis, vastenavond en jaarmarkt de privé sfeer aantast⁹⁸. Daags daarvoor was het de buurlieden van de Steenweg⁹⁹ verboden om ter gelegenheid van de feestdag van St. Laurens [10 augustus] de trom te slaan en het St. Laurenskapelletje en de buurt zelf met takken te versieren. Wel mochten zij 'manierlyck' met toortsen hun gebruikelijke bedevaart naar St. Laurens in de abdij van Oostbroek [De Bilt] maken, maar alleen met diegenen die deze tocht wilden meemaken, zonder iemand daartoe te dwingen¹⁰⁰. Deze bedevaart viel samen met de jaarmarkt¹⁰¹. Het is zeer wel denkbaar dat de combinatie aanleiding gaf tot uitbundige feestelijkheden. In deze tijd van het jaar werden ook buurmaaltijden en jongspelen georganiseerd, waarbij gedanst werd¹⁰². Deze wetgeving tegen buurtgebonden evenementen is opmerkelijk. In datzelfde jaar nam de magistraat ongekend veel maatregelen die in de sfeer van de openbare orde lagen: schieten, vechten, zwemmen en prostitutie werden verboden¹⁰³. De afkeer van ordeverstoring die uit deze verordeningen spreekt, was al eerder gehoord. Onthullend was echter dat de lijn doorgetrokken werd van verstoring van de openbare orde naar aantasting van privé-sfeer en privé-eigendom. Zo mocht er niet

94 Booth verdonkeremaande een overgrootmoeder, die — ongehuwd — kinderen van een kanunnik had (Bogaers, 'De religieuze gedrevenheid', 83, aldaar noten 68 en 70).

95 Van Lieburg, *De Nadere Reformatie*, 102; Herman Roodenburg, *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700* (Hilversum, 1990) *passim*, maar vooral 252-253.

96 Vergelijk Lis, Soly, 'Neighbourhood', 21-25.

97 GAU, SA II 2244, criminele stukken, dossier 26.

98 GAU, SA I 16, BSB, 6 aug. 1552, f. 198.

99 Het meest waarschijnlijk wordt met de Steenweg de huidige Biltstraat bedoeld, en niet de gelijknamige straat in het centrum van de stad.

100 GAU, SA I 13, RDB, 5 aug. 1552, f. 68.

101 GAU, SA I 16, BSB, 6 aug. 1552.

102 Johan van de Water, *Groot placaatboek der [...] Staten 's Lands van Utrecht*, III (Utrecht, 1729)476, 9 aug. 1586.

103 GAU, SA I 16, BSB, f. 191 v dd. 28 mei, f. 192v dd. 30 mei; f. 206v-207 dd. 12 okt. 1552.

geschoten worden 'op der goeder luyden duven' en werd het zwemmen verboden onder motivering dat de zwemmers het land van de 'goede luyden' betraden en de aanplant beschadigden. Voor de toename van wetgeving op dit terrein juist in het jaar 1552 heb ik vooralsnog geen verklaring. In 1551 was de oorlog met Frankrijk weer uitgebroken, in 1552 gingen de Staten van Utrecht akkoord meteen bedde van 20.000 gulden. Los van de belastingen was 1552 een jaar van droogte en schaarste en derhalve van duurte¹⁰⁴. Mogelijk leidde dit alles tot sociale spanningen. Op vreemdelingen werd verscherpte controle uitgeoefend. In verordeningen werd het eenieder verboden wapens te verkopen, onder de processies of op straat 'tegen den heren [...] vechterie, kyfflicke woirden ende andere onsedicheyt te bedryven', of op straat as uit te strooien die de wind in het gezicht en de huizen van de goede lieden kon blazen¹⁰⁵. Deze uitleg was al in 1552 bizar. Ten dele is deze wetgeving in latere jaren gecontinueerd, met name de verordeningen tegen schieten, vechten, zwemmen en rituelen rond de jaarmarkt bleven met een zekere regelmaat terugkomen. De buurmaaltijden kwamen echter pas in 1658 weer in het vizier. Het valt op dat na 1552 schending van privé-bezit voorlopig niet meer als legitimatie van wetgeving genoemd wordt.

Met de hervorming, in Utrecht in 1580, werden maatregelen genomen tegen de aanstootgevende 'paepsche superstition'. In de meeste jaarfeesten speelde de buurt een organisatorische rol. De bestrijding van openbare rituelen is voor de overheid vrij succesvol verlopen. Moeilijker lag het met gebruiken in de privésfeer, zoals St. Nicolaas, kerst, Driekoningen en Pinksteren¹⁰⁶. Ook de buurmaaltijden hoorden hier toe. In 1658, een pestjaar, werd afgekondigd dat er voortaan slechts eens in de drie jaar een buurmaaltijd mocht plaatsvinden, die maar twee dagen mocht duren. En dit omdat de magistraat ervaren had

dat in sommige ende meest in geringe gebuerten binnen dese Stad, by occasie van het houden haarder buurmaaltyden ende drinkeryen, veele excessen werden gepleegt, streckende tot schandaal ende ergernisse, ook tot last ende beswaarnisse van veele der selver¹⁰⁷,

dus ter bescherming van de bewoners der 'geringe buerten' die — volgens de magistraat — te diep in de buidel moesten tasten om zo'n maaltijd te bekostigen¹⁰⁸.

Conclusie

Het voorbeeld van de Snippevlucht laat zien dat verschillende gezindten naast en met elkaar konden bestaan. Aan de maaltijd van 1639 zaten vogels van diverse pluimage: stadsbestuurders, middenstanders, katholieken en protestanten, inheemsen en vreemdelingen. Dit betekent dat het buurtleven in hoge mate toegankelijk was voor wie er deel van uit wilde maken en zich dit financieel kon veroorloven. Dan werd er niet op

104 Vergelijk GAU, SAI 16,BSB,f. 186v-187vdd.6febr.;f. 188vdd.20febr.; f. 191 dd. 27 april; 191v, dd. 28 mei; f. 192v dd. 30 mei 1552.

105 GAU.SAI 16,BSB, 9 juli, 22 juli, 6 sept. 1552.

106 Bogaers,'Een kwestie', 111-114.

107 Van de Water, *Groot plaacaatboek*, III, 480, 10 sept. 1658.

108 Uit de rekeningen van de broederschappen blijkt dat de arme broederschappen heel goed hun eigen maat kenden. Zij aten wijting en dronken bier. Er is geen enkele reden om aan te nemen dat het gezonde verstand in latere jaren verdwenen is. De elite zelf gaf enorme bedragen uit aan banketten, etc.

rijkdom, komaf of geloof geselecteerd. Aan de Utrechtse Snippevlucht zaten leden van verschillende geloofsrichtingen niet alleen bij elkaar aan tafel, maar kochten zij de benodigdheden voor de gemeenschappelijke maaltijd bij elkaar in en gingen zij naar eikaars begrafenis. Waar zoveel contact in de formele sfeer was, mag men aannemen dat de ontmoetingen zich tot het informele verkeer uitstrekten. Deze bevindingen zijn een belangrijke nuancering van de these van Simon Groenveld, volgens wie de verzuiling in de Republiek der Nederlanden rond 1650 voltooid is. Hij kwam tot deze conclusie op basis van gegevens met betrekking tot de binnentrouw — het trouwen binnen de eigen geloofsrichting — en het koopgedrag — het kopen bij leden van de eigen gezindte¹⁰⁹. Het reilen en zeilen in de aanzienlijke Utrechtse buurt 'Onder de Snippevlucht' bewijst dat een verschillend geloof geen obstakel was voor communicatie op micro-niveau. En waarom ook niet? Per slot van rekening deelden de burens een zeker (wel)stand. Daarom is het des te merkwaardiger dat de openbare uitoefening van andere erediensten dan de gereformeerde verboden bleef en dat katholieken, luthers en doopsgezinden van hoge openbare ambten en regeringsverantwoordelijkheid verstoken bleven¹¹⁰. In 1655 werd het katholieken zelfs in principe verboden om burgerschap te winnen, tenzij de vroedschap dit 'om eenige merkelicke redenen' toch wilde toestaan 111.

In de Snippevlucht wist men binnen de multi-religieuze samenleving een mate van gemeenschapsgevoel te bewaren. Dit had mijns inziens niet zozeer met conflict-beheersing te maken als wel met intermenselijke verhoudingen en een eerbiedwaardige traditie. Het leven is meer dan strategie. Natuurlijk ging het de burens om pais en vree, maar als er geen kern van saamhorigheid is, valt er niets te bevorderen. Uit de rekeningen van de Snippevlucht spreekt plezier. Herhaaldelijk staat er vermeld dat zij 'met vr[e]luchden ende vroelyckheit' bij elkaar zijn geweest¹¹². Wat buurlieden van het buurtleven verwachtten, klinkt misschien het beste door in het gedichtje dat de burens van de oostzijde van de Neude in 1716 hun buurtschout aanboden in de vorm van een zilveren inscriptie op zijn staf:

Liefde en eendragt
als onder yge vrinden
is by de bueren van de oostsy
van de Neude te vinden¹¹³.

Binnen de eigen kring konden de Utrechtse bestuurders zich een zekere ruimhartigheid veroorloven, doch die strekte zich niet tot de hele samenleving uit. De burgerwacht, aan wie velen hun politieke macht te danken hadden, werd na 1618 gekortwiek, het commando lag voortaan bij de vroedschap. Ook werden de gilden van

109 S. Groenveld, *Huisgenoten des geloofs. Was de samenleving in de Republiek der Nederlanden verzuild?* (Hilversum, 1995).

110 Joden mochten zich pas vanaf 1787 in de stad Utrecht vestigen.

111 Vande Water, GUP1H, 271, 12 juni 1655.

112 Onder meer in 1653/1654 en 1655/1656.

113 Centraal Museum Utrecht, *Catalogus van het historisch museum der stad* (Utrecht, 1928) nr. 1670.

bovenaf gecontroleerd. Eenzelfde angst voor beweging van onderaf komt tot uiting in de beperkende maatregelen ten aanzien van de buurmaaltijden en in het feit, dat sommige buurten niet vrij waren om hun eigen bestuur te kiezen. Ook droeg het uitsluiten van armere buurtbewoners uit de buurtschap bij tot het onmondig maken van een bepaalde categorie Utrechters. De brede basis waarop de Utrechtse politiek in de Middeleeuwen kon bogen, is in de zeventiende eeuw verengd. De beweging van onder naar boven is afgeremd. Een dergelijk proces kan de betrokkenheid bij het openbare leven niet ten goede komen. Het buurtleven zelf is niet ongedaan gemaakt, maar men probeerde wel de politieke daadkracht te beteugelen. Op termijn is dit onmogelijk.¹¹⁴

Tot besluit

Ook al vertoont onze kennis van het Utrechtse buurtleven leemten, toch is uit deze reconstructie duidelijk geworden dat er een directe lijn is tussen de organisatie van de buurt in 1391 en 1656/1657, die zich zowel naar vroegere als latere tijden voortzet. Dit getuigt van een hechte traditie, die evenwel niet star was. Steeds heeft het buurtwezen zich aan de situatie weten aan te passen. Soms werkten de buurten samen: hieruit zijn de bestuurlijke instellingen van de stad ontstaan; dan weer splitsten zij zich af tot steeds kleinere eenheden. Ook verschilde de taakstelling van de wijken en buurten door de eeuwen heen. Binnen één tijdsspanne konden meerdere territoriale afbakeningen naast elkaar bestaan. Uit de reconstructie van de Snippevlucht werd duidelijk hoe de Opstand in Utrecht heeft doorgewerkt. Uit het veranderende aanzicht van de Snippevlucht mag zelfs iets van een Gouden Eeuw voor Utrecht geconcludeerd worden.

De complexiteit en lange duur maken het Utrechtse buurtwezen tot een uniek fenomeen binnen de Nederlandse cultuurgeschiedenis. De gang van zaken in Utrecht wijkt af van veel Hollandse steden, die vaak van jonger datum zijn. Waarschijnlijk zijn er meer overeenkomsten met de oude steden in het oosten van het land. Comparatief onderzoek in de diepte en de breedte is gewenst. Bij de huidige stand van onderzoek zijn er vooral parallellen te constateren tussen Utrecht en Gent. De hechte en lange traditie van het Utrechtse buurtleven suggereert dat die — analoog aan de situatie in Gent — onlosmakelijk met de ontstaansgeschiedenis van de stad en met de gildenstructuur is verbonden. Net als in Utrecht hebben de gilden te Gent langdurig politieke invloed gehad.

Al met al is een fascinerend beeld van de Utrechtse geschiedenis van onderaf, vanuit de mensen, ontstaan. Nauw met de stedelijke structuur en cultuur van de stad Utrecht verweven was de buurt een nagenoeg onaantastbaar instituut dat tot diep in de negentiende eeuw heeft stand gehouden, ja zelfs nu nog springlevend is¹¹⁵.

114 Renger de Bruin geeft een beeld van het politieke bewustzijn in de Utrechtse wijken in de jaren 1795-1798 in zijn proefschrift *Burgers op het kussen. Volksovereiniteit en bestuursamenstelling in de stad Utrecht, 1795-1813* (Zutphen, 1986) 175-183. De actiebereidheid van woonwijken is weer actueel, in de Utrechtse wijken Pijlsweerd en Sterrewijk hebben zich in het recente verleden incidenten voorgedaan, 115 Wijk C en de Zeven Steegjes zijn bekende voorbeelden.

Nationale kunst en lokale sociabiliteit: de Nederlandse mannenzangverenigingen in de negentiende eeuw¹

JOZEF VOS

Hier kweelt het *Amstelkoor*, ginds juichen drie *Euterpen*,
Eutonia, in rust, schijnt keel en oor te scherpen,
Terwijl *Caecilia* uit al haar krachten werkt ...².

De liedertafel behoort ongetwijfeld tot de meest spraakmakende muzikale verschijnselen van de negentiende eeuw. Deze verenigingen voor mannenzang hebben een belangrijke bijdrage geleverd aan de opwekking van het Nederlandse muzikleven³. Daarnaast presenteerden de talrijke Apollo's, Amphions en Orpheuzen zich met regelmaat nadrukkelijk in een nationaal decor. Tussen 1853 en 1913 werd een vijftwintigtal meerdaagse Nederlands-Nationale Zangersfeesten gehouden. Over de betekenis van dergelijke grootschalige, openbare manifestaties is in het recente verleden regelmatig gepubliceerd. Ik noem hier het bekende boek van Mona Ozouf over het feest van de Franse Revolutie en, dichterbij huis, het proefschrift van Frans Grijzenhout over de Patriotse en Bataafse feesten⁴. Beide onderzoekers hebben zich laten inspireren door de antropologie, die op het gebied van de sociale en culturele betekenis van feesten over een uitgebreide expertise beschikt. De antropologie leert ons, hier bij monde van de Amerikaanse sociale wetenschapper John MacAloon, dat 'cultural performances ... are occasions in which as a culture or society we reflect upon and define ourselves, dramatize our collective myths and history, present ourselves with alternatives, and eventually change in some ways while remaining the same in others'⁵. Ook in het Duitse onderzoek naar de *öffentliche Festkultur* neemt de studie van 'het dramatiseren van de collectieve mythen en geschiedenis' een belangrijke plaats in⁶. Zowel in Frankrijk en Nederland als in Duitsland worden derge-

1 Ik dank Henk te Velde voor zijn opmerkingen en suggesties bij dit stuk.

2 C. J. A. Heydenrijck, *Het oude Nijmegen aan de liedertafels van het vijfde nationale zangersfeest* (Nijmegen, 1861)3.

3 E. Reeser, *Een eeuw Nederlandse muziek* (Amsterdam, 1950; 2e dr. 1986) 21. De oorspronkelijke benaming liedertafel werd in de loop van de eeuw steeds meer geassocieerd met de sociale functie. Om de kunstzinnige pretenties meer te benadrukken stapten veel verenigingen over op de aanduiding mannenzangvereniging.

4 M. Ozouf, *La fête révolutionnaire, 1789-1799* (Parijs, 1976), Nederlandse vertaling: *Het feest van de revolutie. De Franse Revolutie, de vernieuwing van het openbare leven en het ontstaan van de moderne maatschappelijke waarden 1789-1799* (Amsterdam, 1989); F. Grijzenhout, *Feesten voor het vaderland. Patriotse en Bataafse feesten 1790-1806* (diss. VU; Zwolle, 1989).

s MacAloon, 'Introduction: cultural performances, culture theory', in: *idem*, ed., *Rite, drama, festival, spectacle. Rehearsals toward a theory of cultural performance* (Philadelphia, 1984) 1.

6 D. Düding, ed., *Öffentliche Festkultur. Politische Feste in Deutschland von der Aufklärung bis zum Ersten Weltkrieg* (Reinbek bei Hamburg, 1988); Schneider, *Politische Festkultur im 19. Jahrhundert. Die Rheinprovinz von der französischen Zeit bis zum Ende des Ersten Weltkrieges (1806-1918)* (Essen, 1995).